

קבוצת אמהות של נפגעות גילוי עריות – תהליכים מקבילים

ליאורה זומר
המרכז הרב תחומי לטיפול בנפגעות תקיפה מינית, ב"ח בני ציון, חיפה
לאה סוראסקי
מרכז הסיוע לנפגעות תקיפה מינית, חיפה

מאמר שהוצג בכינוס הארצי להנחיה ולטיפול קבוצתי – כוחו של המרחב הקבוצתי
10-11 ביולי, 2005, תל אביב

הקדמה

במאמר זה נביא בפניכם ממצאים ראשוניים מקבוצה טיפולית לעבור אמהות לנפגעות גילוי עריות. הקבוצה היוותה ניסוי חלוצי ומנתה רק 4 נשים. אי לכך, יש להתייחס אל הנתונים ואל הניסיון להבין אותם כאל pilot. במהלך התפתחות הקבוצה זיהינו תהליכים המקבילים לתהליכים שמופיעים במשפחה האינסטוטואלית. התהליכים שאיתרנו היו קשורים בהרכב המשתתפות שייצגו גרסאות שונות של תפקידים הוריים ויחסי אם-בת, וקונפליקטים של נאמנות. אם תצאו בסוף הרצאה זו עם הרגשה של סחרחורת קלה, בתחושה של "מבינים – לא מבינים" נדע, לאה ואני, שהצלחנו להעביר אליכם את המורכבות הרבה עימה ניסינו להתמודד חשוב לציין גם שלתוך המורכבות של התהליכים שנתאר נכנס הקושי בהפרדה בין התהליכים האינטראפסיכיים שעברו המשתתפות כפרטים בקבוצה, לבין התהליכים הקבוצתיים.

בעקבות פניות לעזרה של אמהות לנפגעות גילוי עריות למרכז הסיוע בחיפה, התארגנה הקבוצה הטיפולית בשיתוף עם המרכז הרב תחומי לטיפול בנפגעות תקיפה מינית בבית חולים בני ציון בחיפה. חלק מהנשים היו (ועדיין) מעורבות בתהליך טיפולי עם בנותיהן (הנפגעות) או בנפרד מהן במרכז הרב תחומי. הקבוצה נפגשה למשך 20 פגישות שבועיות עם שתי מנחות, שגם להן הייתה זו התנסות ראשונה בהנחיית קבוצה כזו. בגלל הראשוניות שהרגשנו בהתנסות הזו, ובגלל מיעוט החומר המדווח בספרות על עבודה קבוצתית עם אמהות של נפגעות גילוי עריות, ראינו חשיבות לתייעוד המאפיינים המיוחדים של התהליכים הקבוצתיים שזיהינו.

מבוא

ההתייחסות לאוכלוסיית אמהות לנפגעות גילוי עריות והתעללות מינית במשפחה מתחלקת בספרות לכמה תת קבוצות: אמהות שלקחו חלק פעיל ושתפו פעולה עם ההתעללות, אמהות שאינן פוגעות, אמהות שהיו בעצמן נפגעות תקיפה מינית בילדותן, בין שהיו נפגעות גילוי עריות ובין שהיו נפגעות בתוך המשפחה היותר מורחבת, ואמהות שאינן נפגעות בעצמן.

למרות הניסיון לראות את אוכלוסיית האמהות האלה באופן הטרוגני, המסקנות וההמלצות שדווחו עד לפני כ-20 שנה היו גורפות. ייחסו להן, ככלל, יותר פתולוגיה מאשר לאמהות של ילדים שלא נפגעו מינית. התייחסות זו הייתה קשורה בהנחה המשתמעת, כי היה להן חלק בהתעללות המינית בכך שלא היו שם כדי להגן על בנותיהן. מאמצע שנות ה-60 עד אמצע שנות ה-80 התייחסה רוב הספרות המחקרית למושג **קנוניה** (collusion). במושג זה נעשה ניסיון לתאר את תפקידה של האם בהתפתחות ההתעללות המינית במשפחה מצד אחד, ולהסביר את תגובותיה כלפי הבת כאשר נחשפה ההתעללות מצד שני. הקנוניה הזו מוסברת כמצב מודע או לא מודע של האם על ההתעללות שהתרחשה לפני הגילוי, תוך הכחשה של ההתעללות עם גילוייה. (Justice & Justice 1979, Matchotka, Pittman & Flomenhaft, Zuelzer & Reposa 1983, 1967). תפנית בהתייחסות לאוכלוסיית האמהות לנפגעות תקיפה מינית נעשתה עם הופעת מחקרה של Joyce בשנת 1977. במחקר זה דווח על כך שלא נמצא הבדל משמעותי בין הבעיות הפסיכולוגיות שהופיעו אצל אמהות לנפגעות תקיפה מינית לבין אלה שהופיעו אצל אוכלוסיית אמהות לילדים שלא נפגעו. ב-1987 התפרסם מחקר (Finkelhor) שמצא כי לאם במשפחה, יש ברוב המקרים תפקיד מרכזי בהגנה על הילד מפני התעללות וטראומה מינית במשפחה. Hagood (2000) מדווחת שהתגובה הרווחת בין האמהות שמאמינות להתרחשות של ההתעללות היא לנקוט עמדה לטובתה של הנפגעת. כלומר, הנטייה כיום היא לא לגנות באופן גורף את האם אלא לאתר סגנונות שונים בהתמודדותה ובתפקודה של האם במשפחה האיסטואוויזית. קבוצת האמהות שנמצאה כסובלת מרמה משמעותית יותר גבוהה של פתולוגיה היא קבוצת האמהות שהיו בעצמן נפגעות גילוי עריות. קבוצה זו מוערכת בכ- 24% מכלל האמהות של נפגעות התקיפה המינית (Goodwin, McCarthy and DiVasto 1981).

יחסי אם-בת

מחקרים שונים בשנות השמונים דיווחו על ממצאים סותרים בנוגע למערכות היחסים שנמצאו בין אמהות לבנותיהן במשפחות אינסטואוליות. בו בזמן שהרמן והירשמן (Herman 1980) & Hirschman) דיווחו על יחסים מרוחקים וזרות בין האם לבתה בתקופה שהקדימה את ההתעללות המינית, מדווחת פולר (Faller 1988) על מערכות יחסים מזינות ומגוננות ביניהן.

אמהות ובנות במשפחות בהן יש התעללות מינית מחליפות ברוב המקרים תפקידים. רגשות האשמה הופכות את האם לנתונה בקלות רבה יותר למניפולציות של הבת. רוב האמהות נתפסות כלא זמינות מבחינה רגשית לבת, מה שמקל על הבת לפנות אל האב כהורה המספק את הצרכים הרגשיים (Brooks 1983).

בעבר האמינו שחיזוק הקשר אם-בת יפחית את ההסתברות להמשך ההתעללות. סברה כזו מטילה את האחריות להתעללות בחלקה על האם, תוך רמיזה שאילו הקשר היה טוב מלכתחילה, אפשר היה למנוע את ההתעללות. טענה נוספת שרמזה על האחריות של האם

קשורה בהנחה שאמהות שהיה להן חסך אמוציונאלי בילדות, חיפשו תחליף לקשר אצל ילדיהן ולא הצליחו לשמור עליהם. האשמות אלה נמצאו מופרכות כאשר הסתבר שרוב הפוגעים הבוגרים התחילו את ההתעללות שלהם בקטינות עוד בגיל ההתבגרות (Cunningham & MacFarlane 1991).

המשתתפות בקבוצה

שש נשים, בגילאים שבין 45-60, התחילו את הקבוצה. מתוכן, ארבע עברו את התהליך עד סופו. לכולן בנות בוגרות, שנוצלו מינית בילדותן על ידי בן משפחה. הנשים ייצגו כל אחת מאפיינים שונים שנבעו מרקע שונה, פרק זמן שעבר מאז הפגיעה או מאז הגילוי שלה, ובעיקר מבחינת הקשר של הנשים אל הפוגע. הנשים תוצגנה בשמות בדויים לשם שמירת החיסיון.

- **עדי** הייתה זו שחשפה כבר בראיון הקבלה את היותה נפגעת גלוי עריות מצד אביה, שפגע גם בבתה. היא עצמה הייתה באמנזיה מלאה לפגיעה שלה ונחשפה אליה רק אחרי שבתה, בבגרותה, סיפרה לה על ההתעללות שהיא עברה שנים קודם. עדי השמיעה בקבוצה את קולה של הבת הנפגעת ושמשה "בתפקיד" זה לאורך כל התהליך. היא דברה על יחסיה עם ביתה מתוך עמדה של הזדהות. בקבוצה היא לא חסכה בקורת מהאמהות האחרות. ניסה להסביר להן כל הזמן מה מצופה מהן כאם, היכן ואיך הן היו יכולות לתמוך בבת ומה עליהן לעשות בעתיד. בו בזמן שהיא לכאורה ידעה מה מצופה מהאם, בפועל, מול ביתה בבית היא כמעט שלא הצליחה ליישם את המלצותיה. הבלבול בין הרצוי למצוי עורר גם אצלה וגם אצל הנשים האחרות הרבה רגשות אשמה ובושה אותם ניסו לעבד בתהליך הקבוצתי.
- **כרמלה** דיווחה על מערכת יחסים קשה עם הבת הנפגעת, שהתחילה עוד לפני שנפגעה ע"י אביה. לכרמלה עוד בן צעיר יותר, שעמו, כך דיווחה, יש לה מערכת יחסים הדוקה מאד. היא הגדירה אותו כ"ילד המועדף". המאפיין הבולט ביותר של כרמלה בקבוצה היה שהיא התייחסה גם אל עצמה כאל "המועדפת" והביעה בצורה הישירה והתוקפנית ביותר את הקושי שלה להיות במחיצתה של עדי שכאמור, ייצגה את הבת הנפגעת בקבוצה. דרך העבודה מול עדי בקבוצה היא התחילה לעבד את הקשיים בקשר עם הבת. היכולת להתקרב לעדי אפשרה לכרמלה לראות את רגשותיה המעורבים כלפי בתה: אהדה לקורבן שהייתה יחד עם תחושות הכעס והקנאה כלפיה – זו שהבעל העדיף עליה.
- **צביה, אם לבן פוגע באחיותיו** הביאה אל הקבוצה את הקול השקול, ההגיוני, המאוזן של מי שמסוגלת לשמש כאימא תומכת הן לנפגעות והן לפוגע וזאת כשהיא לא פותרת את בנה מאחריה.

- מערכת היחסים של גלי עם בתה היתה שונה ממערכות היחסים שתוארו עד כה. היא בעצם היתה היחידה שהצליחה לבטא בקבוצה את היכולת לתמוך, לשמור ולקבל את בתה אחרי שזו חשפה את הפגיעה בה, יחד עם הכעס על החלק שלקחה הבת בהרס המשפחה בגלל שלא הפסיקה את הקשר עם הפוגע ולא חשפה אותו מוקדם יותר.
- שתי הנשים הנוספות שהתחילו את התהליך הקבוצתי ונשרו במהלכו היו נשותיהם של בעלים פוגעים. חשוב לציין שמתוך 6 הנשים שהתחילו את הקבוצה, רק אם אחת חשפה את היותה נפגעת בעצמה. מאוחר יותר התגלו ממצאים שהצביעו, על כך שלפחות משתתפת אחת נוספת הייתה קורבן להתעללות מינית..

מטרת הקבוצה, כפי שהוגדרה על ידי הנשים עצמן, הייתה לספק מסגרת תומכת שבה תוכלנה המשתתפות לספר את סיפורן ולשתף אלה את אלה בדרכי התמודדות שונות עם הטרגדיה המשפחתית.

קבוצה מעורבת: אמהות שאינן נפגעות ואמהות שהן נפגעות בעצמן

במהלך התפתחות התהליך הקבוצתי התברר לנו שלמשתתפת הנפגעת הייתה בעיה של ההזדהות בקבוצה. בעוד שאמהות שאינן נפגעות יכולות להישאר בעמדה של אמהות, משתתפת זו מצאה את עצמה מזדהה הן עם האמהות והן עם הקורבנות. משתתפת זו שהייתה אם שהיא גם נפגעת, ראתה באמהות האחרות לא רק חברות לגורל אלא גם ייצוג של האם המאכזבת שלה, זו שהיו לה ממנה ציפיות לשמירה והגנה. למשתתפת זו הייתה הזדמנות לבטא כלפי האמהות האחרות בקבוצה גם את משאלות לבן של בנותיהן, מה שלא תמיד היה קל לאחרות לשמוע. חברות הקבוצה האחרות מצאו, את עצמן נעות בין הגנה על המשתתפת הזו לבין התמודדות עם ההתנגדות שהעלתה אצלן.. היה ברור כי הן רואות בה ייצוג של בתן הנפגעת ושל הכשל המשתמע שלהן בהגנה עליה. התרשמנו שהיה להן קשה לדבר על "הבת" כאשר היא "נוכחת" בקבוצה.

תהליכים קבוצתיים

בתוך הקבוצה זיהינו דפוסים שונים של יחסי אם – בת, שבאו לידי ביטוי גם בדינאמיקה הקבוצתית:

קונפליקט נאמנות

כאשר ניסינו לנתח את הקונפליקטים שהועלו בעבודה הקבוצתית, היה ברור שכמעט כל אחד מהם טומן בתוכו קושי בשמירה על נאמנות לצדדים במשפחה הקשורים בהתעללות. כמו אב

פוגע – בעל אהוב, בת נפגעת – בת משתפת פעולה, בן שהוא גם מתעלל, בת נפגעת שצריך להגן עליה ובו זמנית היא גם הסיבה לסבל של אמה.

לכל המשתתפות היה קונפליקט נאמנות שהתפתח עם חשיפת ההתעללות, אלא שהיה הבדל בסוגי המצוקה. התרשמנו שנשים שבן זוגן היה הפוגע התמודדו עם איום גדול יותר על מעמדן במשפחה מאשר נשים שהיו אמהות גם לנפגעות וגם לפוגעים.

אם-בת זוג. במקרה שהאם היא בת זוגו של המתעלל נוצר קונפליקט בין הצורך לעזור, לתמוך ולהגן על הבת הנפגעת, לבין תפיסת הבת כמי שמתחרה על מקומה והצורך לשמור על מערכת היחסים עם בן הזוג. אחת הדוגמאות לאופן ההתמודדות עם הקונפליקט הזה התבטא בפיצול שנעשה בתפיסת בן הזוג הפוגע על ידי כרמלה, "זה מה שאמרה על בן זוגה המתעלל: "זה לא שייך, הוא בעל טוב..." "איך אפשר לכעוס עליו ובו בזמן לראות בו בן זוג?" היא גם סיפרה כי לקח לה הרבה זמן עד שהשתחררה מהתלות הרגשית בבעלה הפוגע. גם כשכבר היה בכלא היא עדיין רצתה אותו וחשבה שתקבל אותו חזרה הביתה לאחר שחרורו. הפגיעה בנשיות של האם עצמה, ההתייחסות של האב אל הבת כאל אישה, הבגידה של הבעל עם הבת, כל אלה הביאו לביטויים כמו "הוא התחתן איתי, שאני 20 שנה יותר צעירה ממנו, אז מה הוא חיפש אצל הבת?" הנשים האלה בעצם התמודדו עם העלבון והפגיעה בנשיות שלהן שנגרמה על ידי בחירת בן זוגן בבתן.

אם לפוגע (או חמותו)-אם לנפגעת. קונפליקט נאמנות שונה אותר אצל נשים שהיו אמהות גם לנפגעות וגם במעמד אמהי מול הפוגעים. הקונפליקט בא לידי ביטוי רק ברמה הקונקרטית – איך להתייחס לשני הצדדים בצורה שתפגע הכי פחות ותמנע נזק למשפחה יותר ממה שכבר נגרם. הן התייחסו בשאלה: נאמנות לאיזה צד תביא ליותר נזק? הנשים הללו הראו עירוב של הכלה ותמיכה בקורבנות במשפחתן ביחד עם כעס על נאמנויות של בני משפחת הגרעין לקרוביהם הפוגעים.

תהליכים מקבילים

הדינאמיקה הקבוצתית התבטאה בכמה תהליכים מאירי עיניים שהיו מקבילים לתהליכים של המשתתפות במשפחותיהן. למשל, הקושי לשאת את נוכחות הבת הפוגעה בה לידי ביטוי ביחסים הבינאישיים בקבוצה הטרוגנית זו. למשל, כרמלה, שהרגישה כי היא נתרמת מאד מהקבוצה מצד אחד, חשה שאינה יכולה לשאת את נוכחותה של עדי (הנפגעת), והייתה מוכנה לוותר על המשך השתתפותה בקבוצה. יחד עם זאת, הקבוצה הייתה כל כך חשובה לה שהיא יצרה קשרים חברתיים עם משתתפות אחרות מחוץ לקבוצה. ככל שהתהליך הקבוצתי התפתח, וכרמלה הבינה את משמעות נוכחותה של עדי בשבילה היא הייתה מסוגלת להעריך אותה ובסופו של דבר גם להודות לה.

דוגמה נוספת קשורה בסגנון ההתמודדות האישי של המשתתפות עם הצרה במשפחתן. למשל, צביה, משתתפת שהתבלטה בגישה הבוגרת, המעושתת והעניינית שלה לפגיעה של בנה בשתי בנותיה. היא צפתה לסיוע בניהול המשבר במשפחתה והמשיכה לראות עצמה

אחראית גם לרווחתם הנפשית של בנותיה הפגועות ושל בנה שהסתבך. היא לא ראתה את עצמה כפגועה רגשית ולא צפתה לתמיכה מן הקבוצה. היא התייחסה אל הקבוצה כאל מקום לרכישת מיומנויות ורעיונות להתמודדות עם המצב המסובך שנוצר במשפחתה.

תהליך מקביל נוסף היה קשור להתייחסות אל המנחות כמייצגות הורים בקבוצה. הקבוצה נחלקה בהתייחסותה למנחות כמייצגות התפקידים ההוריים. חלוקה זו התבססה על קרבתן של הנשים לפוגע במשפחה. שתי משתתפות ציינו כי אופני ההנחיה השונים של המנחות יצרו בהן תחושה כי אחת מהמנחות פועלת כ"אב" והשניה מזכירה יותר בסגנון הנחייתה "אם". אלה היו הנשים שבן הזוג או אביהן פגעו בבתן. הנה דוגמאות להתייחסות ההשלכתית הזו: כלפי המנחה ה"אבהית" אמרו: "כשאבא איננו – מעיזים יותר". או "אבא שם גבולות ויחד עם זה גם מגביל". על המנחה השנייה אמרו: זו "אמא ששומרת ומאפשרת אבל הגבולות שלה פחות נוקשים".

הכאב הכרוך בקבלת הזהות שלהן כאמהות לבנות שנפגעו מינית במשפחתן, בא להערכתנו לידי ביטוי גם בהתנהגותן בקבוצה. על אף הנכונות וההתלהבות הראשונית של המשתתפות ביחס להשתתפות בקבוצה, לא הצלחנו להגיע למפגש עם נוכחות מלאה עד למפגש השישי, כך שכל מפגש היה בהרכב מעט שונה. ככל שהתפתח התהליך בקבוצה, והדינמיקה התמקדה יותר במה שקרה בין חברות הקבוצה, כך הלכה והתפוגגה תחושת הליכוד או האחוה הקבוצתית, עוד לפני שהתהוותה. הזהות של הקבוצה הייתה כרוכה בקלון. הנשים הביעו רגשות אשם ובושה, והתקבלה התחושה שיש לנשים בעיה עם ההשתייכות לקבוצה המתייגת אותן כ"אמא של נפגעת". דינמיקה זו שונה מזאת בה צפינו בקבוצות של נפגעות, בהן הלכה הלכידות הקבוצתית ונבנתה לאורך כל התהליך, עד למצב של יצירת קשרים גם מחוץ לגבולות הקבוצה.

ההתייחסות ליצירה בתהליך הקבוצתי

הרציונאל לשלוב יצירה בקבוצה כזו הוא לאפשר נתיבים נוספים לעיבוד רגשי של הקונפליקטים המסובכים בהם נלכדו המשתתפות. מצאנו בדיווחים קודמים כי (Hagoood, 2000) שאמהות הצליחו להביע דרך היצירה בתהליך קבוצתי רגשות של כעס כלפי מערכות היחסים שלהן עם הבנות הנפגעות, מה שבאופן וורבלי הוכחש. כמו כן נמצא שדרך היצירה הובעו גם רגשות של חוסר אונים וחוסר שליטה ביתר קלות מאשר בתהליך הוורבלי. בפועל, היינו צריכות להתמודד עם התנגדות עזה מצד הנשים להיכנס לתהליך יצירתי. חוץ מעדי, האם הנפגעת בעצמה, הביעו שאר האמהות חוסר שביעות רצון הן מהדרישה להיענות לתביעות שלנו והן מהתוצרים עצמם. אנחנו, יתכן כייצוגי הורים, נתפשנו כמי שכופות עליהן עשייה המוכתבת על ידי הצרכים שלנו. הן הטיחו בנו כי לא היינו די רגישות ולא מספיק קשובות לצרכיהן, שלא נתנו להן הזדמנות להביא את עצמן כפי שהן רצו, התהליך היצירתי

נתפש כבלתי רלוונטי, וכל זאת אחרי שהן הביעו את הסכמתן מראש להשתתף בקבוצתי שהתהליך היצירתי הוא חלק אינטגרלי ממנו.

ביבליוגרפיה

1. גולדשטיין ע. וכץ-טשרני, ג'. (2004). טיפול במשפחות שעברו גילוי עריות. בתוך: צ. זליגמן וז. סולומון(עורכות) *הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות*, הוצאת הקיבוץ המאוחד /מרכז אדלר, אוניברסיטת תל אביב.

2. Bentovim, A., Elton, A., Hildebrand, J., Tranter, M. and Vizard, E. (1988). *Child Sexual Abuse within the Family*. London: John Wrigh.

3. Briere, J. & Runtz, M. (1988). Post sexual abuse trauma. In G.E. Wyatt & G.J. Powell (Eds.) *Lasting effects of child sexual abuse* (pp. 85-99). Newbury Park, CA: Sage Publications.

4. Brooks, B. (1983). Preoedipal issues in a postincest daughter. *American Journal of Psychotherapy*, 37, 1, 129-136.

5. Burns, R.C. & Kaufman, S.H. (1970), *Kinetic Family Drawing(KFD): Psychological Assessments*. London, Abnormal Psychology CRM Books.

6. Cohen, T. (1995). Motherhood among incest survivors. *Child Abuse & Neglect*.19, 12, 1423-1429.

7. Cunningham, C. and MacFarlane, K. 1991. *When Children Molest Children*. New York: Safer Society Press.

8. DeJong, D.R. (1983). Childhood sexual abuse precipitating maternal hospitalization. *Child Abuse & Neglect*. 10. 551-553.

9. Finkelhor, D. (1984). *Child Sexual Abuse: New Theory and Research*. New York: Free Press.

10. Gomes-Schwartz, B., Horowitz, J.M., Cardarelli, A.P., Salt, P., Myer, M., Coleman, L. & Ssuzier, M. (1990). The myth of the mother as a "complice" to child sexual abuse. In Gomes-Schwartz et al. (Eds.), *Child sexual abuse: The initial effects*. Newbury Park, California, Sage Publications.

11. Goodwin, J., McCarthy T. and DiVasto, P. (1981). Prior incest in mothers of abused children. *Child Abuse & Neglect*.5, 87-95.

12. Green, A.H., Coupe, P., Fernandez, R., & Stevens, B. (1995). Incest revisited: Delayed post traumatic stress disorder in mothers following the sexual abuse of their children. *Child Abuse & Neglect*. 19. 1275-1282.

13. Faller, K.C. (1988) . *Child Sexual Abuse: An Interdisciplinary Manual for Case Management and Treatment*. New York: Columbia University Press.

14. Hagood, M.M., (1991). Group art therapy with mothers of victims of sexual abuse. *The Arts in Psychotherapy*, 18, 17-27.

15. Hagood, M.M., (2000). *The Use of Art in Counselling Child and Adult Survivors of Sexual Abuse*, Athenaem Press, Gateshead, Tyne and Wear.

16. Herman, J.L. (1992). *Trauma and Recovery*. New York: Basic Books.

17. Herman. J. & Hirschman, L. (1980). Father-daughter incest. *Sexual Abuse of Children: Selected Readings*, 65-75

Hildebrand, J. & Forbes, C. (1987). Group work with mothers whose children have been sexually abused. *British Journal of Social Work* 17, 285-304.

18. Joyce, P. (1997). Mothers of sexually abused children and the concept of collusion: A literature review. *Journal of Child Sexual Abuse*, 6, 2, 75-92.

19. Justice, B. & Justice, R. (1979). *The Broken Taboo: Sex in the Family*. New York, Human Sciences Press.

20. Matchotka, P., Pittman, F., & Flomenhaft, S. (1967). Incest as a family affair. *Family Process*, 6(1), 98-116.

Sheilds, S.S.,(1991). Mothers of incestuously abused children in group art therapy. In H.B. Landgarten & D. Lubbers (eds.) *Adult Art Psychotherapy : Issues and Applications*. New York: Brunner/Mazel.

21.Tamraz, D.N. (1996). Nonoffending Mothers of Sexually Abused Children: Comparison of Opinions and Research. *Journal of Child Sexual Abuse*, 5, (4), 75-99.

22.Vander Mey, B.J., & Neff, R.L. (1986). *Incest as child abuse: Research and application*. New York: Praeger.

23. Zuelzer, M.B. & Reposa, R.E. (1983). Mothers in incestuous families. *International Journal of Family Therapy*. 5(2), 98-110.